

Verkkoon vai ei?

Selvitys pro graduja ja liseniaatintöiden julkaisemisesta

Tässä selvityksessä pohditaan mahdollisuuksia Helsingin yliopiston opinnäytteiden

1. tiivistelmien kattavaan julkaisemiseen
2. nykyistä laajempaan julkaisemiseen kokotekstimuodossa.

Selvityksen tuottaneen työryhmän työhön ovat osallistuneet sovellussuunnittelija Jyrki Ilva (HYK), palvelujohtaja Teodora Oker-Blom (Viikin tiedekirjasto) ja kirjastonhoitaja Eeva Peltonen (valtiotieteellisen tiedekunnan kirjasto). Lisäksi paperia on kommentoinut kehittämisjohtaja Juha Hakala (HYK).

1. Yhteenveto

Yhä useammat suomalaiset yliopistot ovat ryhtyneet julkaisemaan pro graduja ja liseniaatintöitä avoimesti verkossa. Monissa yliopistoissa on lisäksi julkaistu opinnäytteiden tiivistelmiä. Ruotsissa opinnäytteiden julkaisemista on pyritty kehittämään jopa korkeakoulujen yhteisellä kansallisen tason projektilla.

Helsingin yliopistossa graduja ja liseniaatintöitä on julkaistu E-thesis-palvelussa viime vuosikymmenen lopulta lähtien. Julkaiseminen on perustunut kokonaan vapaaehtoisuuteen, minkä vuoksi palvelussa on julkaistu vain muutamia prosentteja yliopiston kaikista graduista ja liseniaatintöistä. Opinnäytteiden tiivistelmiä ei ole puolestaan ollut tarjolla verkossa kuin valtiotieteellisen ja eläinlääketieteellisen tiedekunnan osalta, vaikka niitä on aiemmin julkaistu paperimuodossa yliopiston yhteisenä monistesarjana.

Opinnäytteiden tiivistelmien kattava julkaiseminen on toteutettavissa suhteellisen pienillä resursseilla, kokotekstitiedostojen julkaiseminen on sen sijaan mutkikkaampi kysymys:

1. Tiivistelmien keruu olisi mahdollista organisoida korvaamalla nykyinen paperimuodossa tulostettava tiivistelmälomake esim. E-thesiksen kehittämällä opinnäytteiden metatietojen ja tiivistelmien keräämiseen tarkoitettulla verkkolomakkeella. Lomake perustuu yliopiston väitöstietolomakkeeseen, ja sen tuottamaa metadatasia on mahdollista konvertoida automaattisesti ja välittää muihin järjestelmiin.
2. Monissa tiedekunnissa on pohdittu myös opinnäytteiden keräämistä ja julkaisemista kokotekstimuodossa. Toiminnan käytännön organisointi kytkeytyy yliopiston julkaisuarkistojen koskeviin suunnitelmiin, jotka ovat vielä monilta osin keskeneräisiä. Mikäli opinnäytteiden tiivistelmiä ja kokotekstejä aletaan kerätä elektronisessa muodossa nykyistä kattavammin, tämä on todennäköisesti tarkoituksenmukaista integroida osaksi niiden jättämisprosessia. Tällaisessa toimintamallissa tarvitaan väistämättä myös kampus- ja tiedekuntatasolla tehtävää hallinnointia.

Yhteistyö ja työnjako kirjastojen, kampusarkistojen ja E-thesis-palvelun välillä vaatii huolellista suunnittelua. Keskeinen kysymys on, missä määrin toiminta voi rakentua pelkästään yhteisten pelisääntöjen varaan ja missä määrin tarvitaan yhteisiä työkaluja ja palveluita. On myös syytä

keskustella siitä, tarvitaanko opinnäytteiden ja tiivistelmien julkaisemisen organisointiin ja koordinointiin keskitettyä rahoitusta koko yliopiston tasolla (esim. E-thesis-palvelun yhteydessä), vai voiko se kehittyä kunkin tiedekunta- ja kampuskirjaston omalla taholla tekemän työn ja tiedekunnan mahdollisen erillisrahoituksen varassa.

2. Opinnäytejulkaisemisen mielekkyydestä

Yksi suurimmista ongelmista gradujen ja lisensiaatintöiden julkaisemisen perustelemisessa on se, että opinnäytteiden arvostus vaihtelee huomattavasti eri tiedekunnissa ja eri oppialoilla. Joissakin oppiaineissa gradu saattaa olla lähinnä muiden tekemiin tutkimuksiin perustuva kirjallisuuskatsaus, monissa muissa se taas on itsenäinen tieteellinen työ, johon voidaan viitata myös väitöskirjoissa ja tieteellisissä lehdissä julkaistuissa artikkeleissa.

E-thesis-palvelun tähänastiset kokemukset gradujen ja lisensiaatintöiden julkaisemisesta puhuvat selkeästi toiminnan mielekkyyden puolesta. Sekä käyttötilastoista että käyttäjiltä tulevista kyselyistä päätellen gradut kiinnostavat lukijoita, ja niitä toivotaan saataville lisää. Itse asiassa monet E-thesiksen suosituimmista julkaisuista ovat olleet nimenomaan graduja, ja graduja ladataan keskimäärin jopa useammin kuin esim. väitöskirjoja. Tämä saattaa tosin johtua siitä, että gradut ovat usein suomenkielisiä ja suuri osa niistä on humanistis-yhteiskuntatieteellisiltä aloilta, joiden osuus verkossa julkaistuista väitöskirjoista on suhteellisen pieni.

Samoin tiedekuntakirjastojen päivittäisen kokemuksen mukaan monien oppiaineiden gradut ovat olleet hyvinkin kysyttyä aineistoa. Esim. valtiotieteellisen tiedekunnan kirjasto toimitti vuonna 2005 kaukolainaksi yhteensä 450 gradua – huolimatta siitä, että kaukolainat toimitetaan originaalikappaleiden säästämiseksi mikrokortteina, joiden lukulaitteita ei enää ole kirjastoissakaan kovin laajasti käytettävissä. Lisäksi graduja käytetään paikallisesti tiedekuntakirjaston omissa tiloissa. Valtiotieteellisen tiedekunnan kirjastossa graduille on varattu oma sali, jossa ne ovat saatavilla hyllyssä aakkosjärjestyksessä.

Graduja on syytä tarkastella yhtenä yliopiston tietoresursseista. Vaikka ne eivät kenties yleensä ole kansainvälisen tason huippututkimusta eivätkä ne ole käyneet läpi referee-arviointia tai väitöskirjoja vastaavaa esitarkastusprosessia, monilla graduilla on kuitenkin myös tutkimuksellista arvoa jo sen vuoksi, ettei samasta aiheesta tai aineistosta ole välttämättä tehty mitään muuta tutkimusta. Lisäksi ne käsittelevät usein konkreettisia ja populaareja kysymyksiä ja ne on myös kirjoitettu kotimaisilla kielillä, eli niiden voi nähdä palvelevan suurta yleisöä ja yliopiston ns. kolmatta tehtävää.

Opinnäytteiden julkaisemiseen näyttää edelleen liittyvän pelkoja siitä, että niiden helppo saatavuus johtaa plagioinnin lisääntymiseen. Vaikka sähköiset julkaisut ovat helposti löydettävissä ja tekstin kopioiminen on myös helppoa, on kuitenkin hyvä pitää mielessä, ettei tekstin kopioiminen painetustakaan julkaisusta ole enää skannereiden aikakaudella juuri sen vaikeampaa. Lisäksi voi väittää, että gradujen avoin saatavuus saattaa pitkällä tähtäimellä pikemminkin vähentää plagiointia kuin lisätä sitä, sillä mahdolliset väärinkäytökset ovat hakukoneiden tekemän kokoteksti-indeksoinnin ansiosta paljon helpommin todennettavissa. Taistelua plagiointia vastaan ei voi muutenkaan voittaa pelkästään rajoittamalla aineistojen saatavuutta verkossa.

Toinen yleinen argumentti gradujen julkaisemista vastaan on niiden oletettu heikko taso, jonka pelätään murentavan yliopiston imagoa. E-thesis-palvelussa tämä ongelma on ratkaistu siten, että useimmat tiedekunnat ovat määritelleet graduille arvosanarajan. Käytännössä suurin osa julkaisuista on saanut arvosanakseen vähintään magna cum lauden, ja joukossa on runsaasti

laudaturin ja eximian graduja. Niinpä tähänastinen sinänsä melko kapea valikoima on tuskin ainakaan häpeäksi yliopistolle.

Oma kysymyksensä on se, miten pitkään elektronisia opinnäytteitä on tarkoitus säilyttää. Yksi opinnäytteiden sähköisen tallentamisen puolesta käytetyistä argumenteista on ollut se, että tallentaminen sähköisessä muodossa mahdollistaisi säästöt kirjastojen tilakustannuksissa. Äärimmilleen vietyinä tämä merkitsee sitä, että gradujen arkistoinnista paperimuodossa luovutaan ja ne säilytetään sähköisessä muodossa. Vaikka ehdotonta velvoitetta gradujen ikuiseen säilyttämiseen ei ehkä ole olemassa, moniin niistä viitataan kuitenkin sen verran usein muussa tutkimuksessa, että niiden pysyvää säilyttämistä voi pitää tavoittelemisen arvoisena (tämän lisäksi niillä on luonnollisesti myös aate-, kulttuuri- ja henkilöhistoriallista arvoa).

Elektronisten aineistojen pitkäaikaissäilyttämiseen liittyy kuitenkin edelleen epävarmuustekijöitä, ja niihin liittyviä pitkän tähtäimen kustannuksia on vaikea arvioida. Oma kysymyksensä on se, kuka aineistojen pitkäaikaissäilytyksestä ja sen kustannuksista vastaa. Helsingin yliopiston kirjasto on kansalliskirjastona saanut vastuulleen nimenomaan julkaistun kulttuuriperinnön pitkäaikaissäilytyksen. Verkossa ilmestyneiden gradujen status julkaisuina on tosin toistaiseksi hieman epäselvä – ainakaan toistaiseksi niitä ei ole kelpuutettu mukaan esim. Suomen kansallisbibliografiaan eli Fennica-tietokantaan.

Jos kuitenkin ajatellaan, että gradut muuttuvat verkkojulkaisemisen myötä julkaistuksi aineistoksi, siirtyykö niidenkin pitkäaikaissäilytys Kansalliskirjaston vastuulle vai pysyykö tämä edelleen yliopiston omana tehtävänä? Tämä on kustannuskysymys myös Kansalliskirjaston kannalta, sillä silläkään ei ole käytössään rajattomia resursseja. Joka tapauksessa aineistojen säilytyspolitiikkaa mietittäessä on hyvä pitää mielessä, että tulevassa vapaakappalelaissa määritelty, Kansalliskirjaston vastuulle kuuluva elektronisten aineistojen pitkäaikaissäilytys on eri asia kuin aineistojen pitäminen pysyvästi saatavilla verkossa. Jälkimmäisen suhteen Kansalliskirjastolla ei ole automaattisesti ilman erillisiä sopimuksia sen paremmin oikeuksia kuin velvollisuuksiakaan.

3. Opinnäytejulkaisemisen nykytila

3.1. Helsingin yliopiston tilanteesta

Kysymys Helsingin yliopiston gradujen ja lisenasiatintöiden julkaisemisesta on tällä hetkellä monilla tavoin ajankohtainen. E-thesiksen ohjausryhmän lisäksi asiasta on keskusteltu alustavasti myös yliopiston julkaisuneuvottelukunnassa, joka suhtautui toukokuun kokouksessaan asiaan varovaisen positiivisesti. Kokotekstijulkaisemisen lisäksi keskustelua on käyty myös opinnäytteiden tiivistelmien keräämisestä ja julkaisemisesta sähköisessä muodossa.

Paineet julkaisutoiminnan laajentamiseen tulevat suurelta osin tiedekuntakirjastojen suunnalta. Kirjastojen tehtävänä on ollut säilyttää kokoelmissaan opinnäytteiden ainoita arkistokappaleita ja lähettää niitä kaukolainaksi ympäri Suomea. Käytännössä opinnäytteiden keräämistä sähköisessä muodossa ja julkaisemista verkossa on ryhdytty suunnittelemaan Viikin kampuksella, Terkossa ja valtiotieteellisessä tiedekunnassa. Lisäksi muissakin keskustakampuksen tiedekunnissa on ollut kiinnostusta gradujulkaisemisen kehittämiseen.

Kysymys gradujen ja lisenasiatintöiden julkaisemisesta kytkeytyy läheisesti yliopiston julkaisuarkistojen rakentamisesta käytyyn keskusteluun. Helsingin yliopistossa on päädytty rakentamaan erillisiä kampuskohtaisia arkistoja, joiden ylläpidosta vastaavat kampus- tai tiedekuntakirjastot. Viikin kampuksen DSpace-ohjelmistoa hyödyntävä julkaisuarkisto DViikki on ollut toiminnassa jo parin vuoden ajan. Terkko on myös äskettäin avannut oman CDSWare-

ohjelmiston varaan rakennetun julkaisuarkiston. Keskustakampuksen tiedekunnat ovat lisäksi saamassa Opetusministeriöltä ensi vuodesta lähtien hankerahoitusta, jota on tarkoitus käyttää mm. oman keskustakampuksen julkaisuarkiston rakentamiseen. Kumpulan kampuksella ei sen sijaan tiettävästi ole ainakaan toistaiseksi omaa julkaisuarkistoa koskevia suunnitelmia.

Alun perin julkaisuarkistoja kaavailtaessa korostettiin tarvetta lähinnä muualla ilmestyneiden artikkelien julkaisemiseen. Lisäksi esim. keskustakampuksen osalta on tullut esiin tarve tietäntyyppisten tutkimusaineistojen tallentamiseen. Viime aikoina myös primäärijulkaiseminen on näyttänyt olevan nousemassa yhä keskeisemmäksi päämääräksi. Esim. Viikin kampuksen alustavissa suunnitelmissa gradut on tarkoitus kerätä nimenomaan kampuksen omaan julkaisuarkistoon. Kampusarkistoja yhdistämään on suunniteltu yliopiston yhteistä hakupalvelua, johon julkaisujen metatietoja koottaisiin OAI-PMH-protokollan avulla. Tämän yhteisen näkymän käytännön toteutuksesta tai sisällöllisestä rajauksesta (mm. tulevatko opinnäytejulkaisut mukaan) ei ole kuitenkaan toistaiseksi tehty päätöksiä.

3.2. Muita malleja muualla

Suomessa gradu-julkaisemisen edelläkävijöitä ovat olleet Jyväskylän ja Tampereen yliopistot, joissa molemmissa on pyritty opinnäytteiden mahdollisimman kattavaan julkaisemiseen verkossa. Lisäksi Joensuun yliopisto on äskettäin alkanut koeluontoisesti julkaista graduja ja myös Turun yliopiston humanistinen tiedekunta on rakentanut oman julkaisujärjestelmänsä, joka julkistetaan lähiaikoina.

Jyväskylän yliopistolla on Suomessa pisimmät perinteet gradujen sähköisessä julkaisemisessa, sillä toiminta alkoi siellä jo vuonna 1997. Sähköinen julkaiseminen korvasi Jyväskylässä aiemman opinnäytteiden mikrofilmaamisen. Toimintamalli on tosin vuosikymmenen aikana muuttunut merkittävästi. Alkuvaiheessa gradut skannattiin paperiversiosta ja ne olivat verkossa vain huonolaatuisina kuvatiedostoina. Tarkoituksena oli se, että julkaisuista kiinnostuneet tilaisivat niitä yliopiston kirjastosta maksullisina tulosteina.

Toimintamallin etuna oli se, että graduja voitiin julkaista hyvinkin kattavasti, mutta taloudellisesta näkökulmasta se ei kuitenkaan osoittautunut kannattavaksi. Lisäksi ongelmana oli se, että gradujen näkyvyys ja löydettävyyden olivat heikohkoja. Vuonna 2002 systeemiä muutettiin siten, että gradut kerätään opiskelijoilta PDF-muodossa ja ne ovat vapaasti saatavilla paikallisen JYKDOK-kirjastotietokannan kautta. Kaikkiaan Jyväskylän yliopistossa on julkaistu lähes 5000 elektronista opinnäytettä.

Tampereen yliopisto on julkaissut opinnäytteitään verkossa jo vuosituhannen vaihteesta alkaen. Aluksi toimintamalli perustui E-thesiksen tavoin täyteen vapaaehtoisuuteen. Keväällä 2005 gradujen jättöprosessia muutettiin siten, että opinnäytteet palautetaan sähköisessä muodossa kirjastoon, ja ne välitetään sieltä edelleen kirjapainoon tulostettavaksi. Tällä tavalla verkossa julkaistavien opinnäytteiden osuus on saatu nostettua jo lähes 50 prosenttiin. Kaikkiaan Tampereen yliopistossa on julkaistu noin 1100 elektronista opinnäytettä.

Ruotsissa opinnäytteiden verkkojulkaisemista on selvitetty kansallisella tasolla SVEP-projektin (Samordning av den svenska högskolans elektroniska publicering) puitteissa. Projektissa on luotu yhteisiä käytäntöjä metadataformaattien ja ohjelmistojen suhteen. Korkeakoulujen sähköiset opinnäytteet ja muut julkaisut ovat haettavissa yhteisen kansallisen DiVa-portaalin kautta. Suomalaisista käytännöistä poiketen Ruotsissa on julkaistu varsinaisten opinnäytetöiden lisäksi myös pienempiä opintoihin liittyviä kirjoitustöitä.

3.3. Tiivistelmien julkaiseminen

Helsingin yliopiston kirjastolaitos julkaisi vielä 1990-luvulla gradujen ja liseniaatintöiden tiivistelmistä koottua monistesarjaa, joka oli järjestetty tiedekunnittain ja vuosittain. Sarjan julkaiseminen loppui vähitellen vuosikymmenen loppua kohden. Vanha paperille tulostettu tiivistelmälomake on kuitenkin edelleen käytössä yliopiston tiedekunnissa, vaikka paperimuotoisia tiivistelmiä ei ole enää julkaistu missään. Opinnäytteet on kuitenkin luetteloitu Helka-tietokantaan, mistä niiden viitetiedot ovat siirtyneet myös korkeakoulukirjastojen yhteistietokantaan Lindaan.

Opinnäytteiden tiivistelmien kerääminen elektronisessa muodossa avaisi niiden hyödyntämiselle aivan uusia mahdollisuuksia. Nykyisiin kirjastotietokantoihin tallennettuihin viitetietoihin verrattuna tiivistelmät tarjoaisivat tiedonhakioloille paremman käsityksen työn sisällöstä ja kiinnostavuudesta heidän omien tiedontarpeidensa kannalta. Lisäksi avoimesti verkkoon sijoitetut tiivistelmät olisivat erilaisten hakupalveluiden indeksoitavissa, eli opinnäytteiden näkyvyys ja löydettävyys parantuisivat merkittävästi nykyisestä.

Helsingin yliopistossa valtiotieteellisellä ja eläinlääketieteellisellä tiedekunnalla on ollut jo muutaman vuoden ajan omat tiivistelmätietokantansa, joihin on kerätty tiedekunnassa tehtyjen opinnäytteiden tiivistelmiä. Lisäksi väitöskirjojen tiivistelmät ja metatiedot on kerätty huhtikuun alusta lähtien E-thesis-palvelun ylläpitämän väitöstietolomakkeen avulla. Tiedot on tallennettu XML-muodossa ja niitä on välitetty E-thesiksen omien verkkosivujen lisäksi myös mm. viestintäosastolle. Tulevaisuudessa lomakkeen avulla on tarkoitus tulostaa MARC-tietueita, joita voidaan käyttää kirjastoissa luetteloinnin pohjana.

E-thesiksellä on jo nyt olemassa graduja ja liseniaatintöitä varten muokattu versio lomakkeesta, jota käytetään verkossa julkaistavien töiden tietojen keräämiseen. Lomake soveltuisi pienin muokkauksin myös laajempaan gradujen tiivistelmien tallentamiseen, ja sillä kerätyt tiedot olisi mahdollista väitöstietojen tapaan välittää muihin järjestelmiin niiden kannalta soveltuvissa teknisissä formaateissa. Tiivistelmien keräämiseen ja julkaisemiseen sähköisessä muodossa ei siis liittyisi kovin suuria teknisiä haasteita. Suurin työ olisikin käytännön toimintamallien luomisessa ja lomakkeeseen liittyvän neuvonnan organisoimisessa yhteistyössä tiedekuntien ja kirjastojen kanssa.

3.4. Kokotekstien julkaiseminen

E-thesis-palvelu on julkaissut Helsingin yliopiston opinnäytteitä jo vuodesta 1999 lähtien. Väitöskirjoista palvelussa ilmestyy nykyään yli kolme neljäsosaa, mutta graduista vain noin 2-3% (70-80 vuodessa). Toukokuun loppuun 2006 mennessä palvelussa on julkaistu kaikkiaan yli 350 gradua ja 20 liseniaatintyötä. Gradujen julkaisemiselle on määritelty arvosanarajat, jotka vaihtelevat tiedekunnittain.

Julkaisujen suhteellisen vähäinen määrä selittyy suurelta osin sillä, ettei palvelua ole markkinoitu kovin aktiivisesti opiskelijoille. Palvelun henkilöresurssit ovat olleet hyvin rajalliset ja ne on käytetty ensisijaisesti tärkeimpinä pidettyjen väitöskirjojen julkaisemisen kehittämiseen. Käytännössä gradujen ja liseniaatintöiden julkaiseminen onkin ollut tekijöiden oman aktiivisuuden varassa. Tampereen yliopiston kokemusten perusteella näyttää myös todennäköiseltä, ettei tällä mallilla päästä kovin kattavaan julkaisemiseen, vaikka palvelun markkinointia tehostettaisiin nykyisestä.

E-thesis-palvelun kokemusten mukaan gradujen ja liseniaatintöiden julkaiseminen on ollut jonkin verran väitöskirjojen julkaisemista yksinkertaisempaa. Varsinaisten julkaisemiseen

liittyvien työvaiheiden (aineiston vastaanottaminen, gradulomakkeella syötetyn metadatan ja julkaisun pdf-tiedoston tarkistaminen sekä metadatan lisääminen pdf-tiedostoon, tiedostojen siirtäminen palvelimelle ja linkittäminen E-thesiksen sivuille) lisäksi työtä aiheutuu lähinnä tekijöiden kysymyksiin vastaamisesta ja julkaisusopimusten hallinnoinnista. E-thesiksen nykyiset henkilöresurssit riittäisivät graduulkaisujen määrän kasvattamiseen muutamaan sataan vuodessa (n. 10 % kaikista graduista), mutta tätä kattavampi julkaiseminen vaatisi lisäresursseja aineiston käsittelyyn ja julkaisijoiden neuvontaan. Jos esim. 50% yliopiston kaikista graduista ja lisensointitöistä (noin 1000-1500 julkaisua vuodessa) julkaistaisiin keskitetysti E-thesiksen kautta, vuosittainen lisäresurssien tarve olisi (toiminnan tehostuminen ja teknisten järjestelmien kehitys huomioiden) todennäköisesti noin 1,5 henkilötyövuoden suuruusluokkaa.

Useilla tiedekunnilla on ollut kiinnostusta gradujensa laajempaankin julkaisemiseen. Aiemmin kiinnostuksensa on ilmaissut mm. oikeustieteellinen tiedekunta, jonka graduja tosin on julkaistu runsaasti myös Editan ylläpitämässä maksullisessa Edilex-palvelussa. Valtiotieteellisessä tiedekunnassa on pohdittu kaikkien gradujen keräämistä sähköisessä muodossa sen sijaan että ne nykyiseen tapaan mikrofilmattaisiin. Keskustakampuksen tiedekuntien lisäksi myös Viikin kampuksella on ryhdytty suunnittelemaan gradujen kattavaa tallentamista kampuksen omaan julkaisuarkistoon (DViikki). Kirjastot ovat perustelleet kiinnostustaan mm. opinnäytteiden paremmalla näkyvyydellä, kaukolainojen helpottumisella ja tilakustannuksissa saavutettavilla säästöillä (etenkin siinä tapauksessa että gradujen pitkäaikaissäilytys tapahtuisi sähköisessä muodossa).

Yksi toistaiseksi avoimista kysymyksistä on, julkaistaisiinko kampusarkistoihin kerätyt opinnäytteet avoimessa verkossa vai olisivatko ne saatavilla vain paikallisesti kirjaston tai yliopiston omassa verkossa. Jos avointa verkkojulkaisemista rajoitetaan nykyiseen tapaan arvosanarajoilla, tämä voi johtaa siihen, että osa opinnäytteistä on saatavilla avoimessa verkossa ja osa vain tiedekunnan omassa verkossa. Tällöin opinnäytteiden parantunut näkyvyys saattaisi kääntyä kirjaston näkökulmasta osittain säästöpyrkimyksiä vastaan, jos se johtaisi lisääntyviin kaukolainapyyntöihin.

4. Julkaiseminen käytännössä

4.1. Kampusarkistot ja yliopiston yhteiset palvelut

Kampusarkistojen perustaminen on nostanut myös julkaisutoiminnassa esiin kysymyksen keskitettyjen ja paikallisten palveluiden välisestä työnjaosta. Joitakin asioita voi olla järkevää hoitaa keskitetysti koko yliopiston tasolla tai jopa kansallisena yhteistyönä, toiset taas on järkevää tehdä paikallistasolla. Helsingin yliopistossa kehitys näyttää väistämättä johtavan jonkinlaiseen sekamalliin, jossa osa asioista tehdään ja päätetään keskitetysti ja osa hoidetaan tiedekunta- ja kampustasolla.

Opinnäytteiden tiivistelmien ja kokotekstiversioiden julkaisemiseen on mahdollista hahmotella useita erilaisia toimintamalleja, joilla on kullakin omat hyvät ja huonot puolensa. On selvää, että keskitetyssäkin toimintamallissa julkaisemisen ohjeistus ja neuvonta tapahtuisi suurelta osin kampus-, tiedekunta- ja laitostasolla. Kampusten ja tiedekuntien kirjastoilla on tässä väistämättä keskeinen rooli. Ne ovat lähempänä opiskelijoita ja niillä on paremmat edellytykset näiden tavoittamiseen kuin millään keskitetyllä palvelulla.

Hajautettuun malliin liittyy myös potentiaalisia ongelmia. Jos eri tahojen toimijat eivät ole yhteistyössä, vaarana on, että yliopiston sisälle syntyy useita erilaisilla periaatteilla toimivia järjestelmiä ja käytäntöjä, ja eri puolilla yliopistoa tehdään turhaan päällekkäistä työtä. Myös

julkaisemisesta aiheutuvien kustannuksien arviointi koko yliopiston tasolla on tällöin vaikeaa, ja ne saattavat olla suuremmat kuin keskitetyssä mallissa. Lisäksi julkaisujen hajaantuminen kampuksille saattaa olla ongelmallista yliopiston yhteisen profiilin kannalta, ellei niiden metatietojen keräämistä yhteiseksi näkymäksi saada järjestettyä tyydyttävästi.

Julkaisujen näkyvyyden kannalta nykyinen yliopiston yhteinen E-thesis-palvelu on ollut toimiva ratkaisu. Koko yliopiston opinnäytteitä sisältävänä palveluna sillä on ollut ulkopuolisten silmissä selkeä profiili. Samoin julkaisujen keskittäminen yhteen paikkaan on parantanut niiden näkyvyyttä Googlen kaltaisten hakupalveluiden tuloslistauksissa, vaikka hakurobotit löytäisivät todennäköisesti myös hajautetummin julkaissut tiedostot.

Toisaalta vaikka E-thesis on toiminut näyteikkunana yliopiston opinnäytejulkaisuihin, puhtaasti tiedonhaun näkökulmasta tällaisten yksittäisten käyttöliittymien merkitys ei ole yhtä suuri. Yhä tärkeämpää on se, että julkaisujen metatiedot ovat haravoitavissa muihin, laajempiin palveluihin esim. OAI-PMH-protokollan (Open Archives Initiative – Protocol for Metadata Harvesting) avulla. Tämä edellyttää sitä, että metatiedot tallennetaan johdonmukaisesti yhtenevässä ja kansainvälisten standardien mukaisessa formaatissa. Tämä puolestaan vaatii yhteistyötä sekä yliopiston sisällä että myös kansallisella tasolla. Jos metadatan osalta päästään yhteisiin ratkaisuihin, julkaisujen metadattaa on tulevaisuudessa mahdollista siirtää myös yliopiston omien palvelujen sisällä, esim. kampusarkistoista ja E-thesiksestä suunnitteilla olevaan yliopiston yhteiseen hakukäyttöliittymään tai esim. kampusarkistoihin E-thesikseen (tai päinvastoin).

Lisäksi kansalliseen Nelli-tiedonhakuportaaliin on tulossa loppuvuoden 2006 aikana suomalaisten yliopistojen väitöskirjoihin kohdistuva hakumahdollisuus, joka toteutetaan metatietojen haravointiin soveltuvan MetaIndex-ohjelmiston avulla. Myös muut suomalaiset opinnäytteet olisi mahdollista koota Nelliin joko väitöskirjojen yhteyteen tai erilliseksi samalla periaatteella toimivaksi palveluksi. Tällöin Nellin kautta tehtävät haut kohdistuisivat sekä opinnäytteiden viitetietoihin että niiden tiivistelmiin – jos ne siis ovat saatavilla sähköisessä muodossa.

4.2. Julkaisuprosessi

Opinnäytteiden ja tiivistelmien kattava julkaiseminen edellyttää mahdollisimman selkeän ja virtaviivaisen julkaisuprosessin luomista. Käytännössä prosesseista tulee lähes väistämättä mutkikkaita, kun mukana on useita toimijoita, mitä on Helsingin yliopiston kaltaisessa organisaatiossa vaikeaa välttää. Suotavaa kuitenkin olisi, ettei tämä mutkikkuus näkyisi ainakaan liiallisessa määrin sen paremmin opinnäytteiden tekijöille kuin niiden käyttäjille. Idealistisena tavoitteena voi pitää väitöstietolomakkeen kaltaista ratkaisua, jossa opinnäytteen tekijä selviää koko prosessista yhden lomakkeen täyttämällä ja kaikkien opinnäytteiden metatiedot tallentuvat yhtenevässä ja kansainvälisiä standardeja noudattavassa muodossa. Tämä vaatii luonnollisesti työnjaon ja yhteistyökuvioiden huolellista miettimistä. Lisäksi opiskelijoiden neuvonta ja ohjeistus ovat suuria haasteita.

Tiivistelmät olisi järkevintä kerätä jo ennen hyväksymistä jättöprosessin yhteydessä, jolloin tähänastinen paperilomake korvattaisiin verkkolomakkeella. Samassa yhteydessä järjestelmään tallentuvat myös opinnäytteen muut metatiedot (työn nimi, tekijän nimi, asiasanat, jne.). Lomakkeella syötetyt tiedot voi tarvittaessa tulostaa myös paperille, jos tiivistelmä halutaan gradun paperiversion liitteeksi.

Kokotekstiversion syöttämisen ajoitus on sen sijaan vaikeampi kysymys. Tällä hetkellä gradut toimitetaan E-thesiksen julkaistaviksi vasta jälkikäteen, siinä vaiheessa kun ne on hyväksytty tiedekunnassa ja lopullinen arvosana on tiedossa. Jos gradut kerättäisiin joka tapauksessa sähköisessä muodossa, myös kokotekstiversio olisi mahdollista syöttää järjestelmään jo ennen sen

hyväksymistä. Tämän mallin etuna on luonnollisesti se, että työt saataisiin kerättyä kattavasti sähköisessä muodossa. Toisaalta jos julkaisemiselle on asetettu arvosanarajoja, tekijä ei voi etukäteen ennen virallista hyväksymisprosessia tietää, voidaanko hänen gradunsa julkaista verkossa.

Periaatteessa gradujen jättämisen voisi myös Tampereen mallia mukaillen siirtää kokonaan verkkoon, jolloin gradu menisi sähköisen järjestelmän kautta tiedostomuodossa myös tiedekuntaan. Näin pitkälle menevä tiedekuntien hallinnon ja kirjastojen ylläpitämien toimintojen integrointi asettaisi kuitenkin suuria vaatimuksia sekä järjestelmän luotettavuudelle että tiedekunnissa tehtävälle neuvontatyölle ja tekisi koko prosessista huomattavasti monivaiheisemman ja raskaamman. Pelkästään verkkojulkaisemisen tarpeiden ja käytössä olevien resurssien kannalta arvioituna tämä vaihtoehto ei siis vaikuta kovin houkuttelevalta.

Jos tarkoituksena on julkaista kattavasti sekä tiivistelmiä että kokotekstimuotoisia opinnäytteitä, niiden kerääminen olisi luonnollisesti järkevää tehdä saman prosessin puitteissa. Yksinkertaisinta olisi kerätä molemmat samalla kertaa työn palautuksen yhteydessä.

4.3. Julkaisusopimukset

Opinnäytteiden tekijänoikeudet kuuluvat tekijälle, eikä yliopistolla ole oikeutta niiden julkaisemiseen, ellei julkaisu-oikeuksista sovita tavalla tai toisella. E-thesis-palvelu on käyttänyt tähän kirjallista sopimusta, jonka tekijä on voinut tulostaa verkosta ja toimittaa allekirjoitettuna E-thesis-palveluun. Vaikka prosessi on sinänsä yksinkertainen, sopimusten hallinnoiminen aiheuttaa niiden suuren määrän vuoksi melko paljon työtä.

Periaatteessa myös opinnäytteiden tiivistelmien julkaiseminen verkossa saattaa edellyttää sopimusta tekijän kanssa. Tämä lienee ratkaistavissa yksinkertaisesti siten, että tiivistelmäomakkeen täyttämisen yhteydessä annetaan suostumus myös sen julkaisemiseen. Oma kysymyksensä on se, voisiko tällaista kevyempää sopimismallia soveltaa myös kokotekstijulkaisujen osalta. Monissa julkaisuarkistosovelluksissa ja E-thesisistä vastaavissa ulkomaisissa julkaisupalveluissa näin on jo tehty. Tämä ratkaisu saattaa kuitenkin edellyttää käyttäjien tunnistamista esim. yliopiston käyttäjätunnusten avulla.

Käytännössä ainakin kokotekstimuotoisen opinnäytteiden avoin verkkojulkaiseminen vaatii tekijän suostumusta, eikä sitä ole ilmeisesti mahdollista tehdä pakolliseksi. Lienee todennäköistä, etteivät kaikki opinnäytteiden tekijät halua töitään julkisuuteen. Tämä on ongelmallista sen vuoksi, että näiden opinnäytteiden tallentamista ja mahdollista käyttöä varten olisi pakko luoda jokin oma järjestely, joko niin että ne olisivat käytettävissä paikallisesti esim. tiedekunnan kirjastossa tai niin että ne olisivat saatavilla nykyiseen tapaan vain paperimuodossa. Tämä on tosin edessä joka tapauksessa, jos opinnäytteiden julkaisemiselle asetetaan nykyiseen tapaan arvosanarajoja.

Valittavista toimintamalleista riippuen julkaisusopimuksia laadittaessa saattaa olla syytä ottaa huomioon myös julkaisujen ja niiden tiivistelmien mahdollinen siirtäminen muihin järjestelmiin. Esim. E-thesisen nykyinen, tekijän ja HYK:in välinen julkaisusopimus koskee vain julkaisemista E-thesis-palvelussa, eli palvelussa jo julkaistujen opinnäytteiden julkaiseminen uudelleen esim. kampusarkistossa edellyttäisi luvan kysymistä tekijältä itseltään. Jotta tällainen päällekkäinen työ vältettäisiin, tekijältä pitäisi siis hankkia jo valmiiksi riittävät oikeudet työn julkaisemiseen kaikissa asiaan kuuluvissa yliopiston palveluissa. Tiivistelmien osalta tarvitaan lisäksi oikeudet niiden välittämiseen myös yliopiston ulkopuolisiin järjestelmiin. Lisäksi tämä edellyttäisi myös julkaisusopimusten sisällöllistä harmonisoimista mm. aineistojen pitkäaikaissäilytyksestä koskevien

pykälien osalta. Oma mielenkiintoinen kysymyksensä on se, olisiko tässä mahdollista hyödyntää esim. Creative Commons –lisenssejä.

E-thesiksen tähänastisen kokemuksen perusteella visaisimmat gradujen ja liseniaatintöiden julkaisemisessa esiin tulleet pulmat ovat liittyneet tekijänoikeuden alaisen materiaalin (mm. kuvat, kartat ja nuotit) siteeraamiseen opinnäytteissä. Rajanveto sallitun ja oikeudenomistajien lupaa vaativan siteeraamisen välillä on usein häilyvä, ja tekijät ovat kaivanneet asiassa runsaasti neuvontaa. Ainakin toistaiseksi suurin ongelma on ollut nimenomaan epätietoisuus, jota helpottaisi se, jos yliopistolla olisi keskitetysti tarjolla mahdollisimman selkeät ohjeet sitaattioikeudesta opinnäytteissä ja yleisemmin tieteellisessä julkaisemisessa.

5. Miten eteenpäin?

Selvityksen otsikossa esitetty kysymys "Verkkoon vai ei?" on tietysti suurelta osin retorinen: Opinnäytteitä ja niiden tiivistelmiä julkaistaan verkossa jo nyt, ja näyttää siltä että julkaiseminen tulee joka tapauksessa yleistymään. Kyse onkin enemmän siitä, miten laajaan julkaisemiseen on mielekästä pyrkiä ja miten hallitusti tämä prosessi tulee etenemään.

On todennäköistä, että tiedekunnat lähtevät eri tahdissa keräämään graduja tiedostomuodossa, eivätkä kaikki välttämättä lähde alkuvaiheessa lainkaan mukaan. Julkaisemisen ehdoista saatetaan myös tehdä eri tiedekunnissa erilaisia päätöksiä. On kuitenkin tärkeää, että kaikki osapuolet voivat tehdä yhteistä työtä yhteisten päämäärien hyväksi. Tämä edellyttää sekä työnjakoa E-thesis-palvelun ja kampusarkistojen kesken että mahdollisimman objektiivista erilaisten vaihtoehtoisten toimintamallien arvioimista. Kampusien ja tiedekuntien kirjastoilla on oma roolinsa paikallisten ja tieteenalakohtaisten palveluiden tuottajina ja Helsingin yliopiston kirjastolla on oma roolinsa E-thesis-palvelun ylläpitäjänä ja mahdollisesti myös julkaisuarkistojen teknisen tuen tarjoajana.

Toimintamalleja opinnäytteiden kattavaksi keräämiseksi ja julkaisemiseksi ollaan tällä hetkellä vasta luomassa. Toivottavaa kuitenkin olisi, että mahdolliset kampusarkistojen julkaisut olisivat tavalla tai toisella löydettävissä myös yliopistojen yhteisten palvelujen kautta. E-thesiksen osalta tämä voisi tarkoittaa esim. sitä, että kampusarkistojen julkaisujen metadatan haravoitaisiin soveltuvin osin E-thesiksen omaan tietokantaan. Metatietojen siirtämistä voi tapahtua myös toiseen suuntaan. Lisäksi jos jollain kampuksella päädytään siihen, että kattavasti kerätyt opinnäytteet olisivat saatavilla vain paikallisesti kirjaston omissa tiloissa, parhaat opinnäytteet voidaan edelleen nykyiseen tapaan julkaista avoimesti verkossa E-thesis-palvelun kautta.

Myös tiivistelmien keräämisen ja julkaisemisen osalta tarjolla on erilaisia malleja riippuen siitä, miten työnjako eri osapuolten välillä toteutetaan. E-thesiksen väitöstietolomakkeen pohjalta kehitetty gradulomake tarjoaa yhden valmiin toimintamallin, jonka pohjalta on mahdollista lähteä eteenpäin. Lomakkeella kerättyä metadatan on mahdollista konvertoida ja syöttää eräajona sekä E-thesiksen tulevaan DSpace-tietokantaan että myös kampusarkistoihin. Yliopistojen väitöstietojen ja tiivistelmien keruu on jo järjestetty E-thesiksen yhteydessä toimivan, yliopiston rahoittaman väitöstietohankkeen tekemän työn pohjalta. Vaikka muiden opinnäytteiden osalta saatetaan päätyä väitöstietojen käsittelyä hajautetumpiin toimintamalleihin, tiivistelmien keräämistä ja julkaisemista koskevien ratkaisujen kehittämisessä on kuitenkin selkeästi tilausta vastaavalle hankkeelle.

Taustamateriaalia:

- DiVa Portal. Academic Archive Online
<http://www.diva-portal.org/>
- Edilex-palvelun julkaisemat oikeustieteen gradut
<http://www.edilex.fi/content/lakikirjasto/asiantuntijakirjoitukset/arkisto/gradut/>
- E-thesiksen gradulomake
<http://ethesis.helsinki.fi/forms/gradu/>
- Helsingin yliopiston valtiotieteellisen tiedekunnan opinnäytetiivistelmätietokanta
<http://www.valt.helsinki.fi/kirjasto/opinnaytetiiivistelmat/hae.htm>
- Helsingin yliopiston väitöstiedot ja tiivistelmät. Hanke-esitys, 9.9.2004.
<http://ethesis.helsinki.fi/arkisto/vaitostieto.pdf>
- Jyrki Ilva: E-thesis – verkkojulkaisuja jo vuodesta 1999. Tietolinja 2/2003.
<http://www.lib.helsinki.fi/tietolinja/0203/ethesis.html>
- Jyrki Ilva: Ystävämme Google: E-thesis-palvelun käyttötilastojen kertomaa. Tietolinja 1/2006.
<http://www.lib.helsinki.fi/tietolinja/0106/ethesis.html>
- Marita Jokinen: Jyväskylän yliopiston kirjaston tutkielmapankki. Agricolan tietosanomat 5/1998.
<http://agricola.utu.fi/tietosanomat/numero5-98/jyvaskyla.html>
- Jyväskylän yliopiston opinnäytteet.
<http://kirjasto.jyu.fi/showtext.php?lang=fin&keyword=kokoelmat-opinnaytteet>
- Kalle Korhonen: Avoin julkaisuarkisto – tärkeitä määrittelyjä. Verkkari 1/2006.
<http://www.helsinki.fi/kirjastot/verkkari/2006/01/arkistosuunnittelu.html>
- Kansallinen metadataformaatti elektronisille opinnäytteille
<http://ethesis.helsinki.fi/metadata/>
- Kimmo Koskinen: Viikin kampuksen julkaisuarkisto DViikki pilottikäytössä. Verkkari 1/2005.
http://www.helsinki.fi/kirjastot/verkkari/2005/uutiset/v_01a.html
- Eeva Peltonen: Gradut näkyville verkon kautta myös Helsingin yliopistossa? Verkkari 4/2006.
<http://www.helsinki.fi/kirjastot/verkkari/2006/04/gradutnakyville.html>
- Ari Rouvari ja Ere Maijala: MetaIndex – Nellin uusi työkalu. Tietolinja 1/2006
<http://www.lib.helsinki.fi/tietolinja/0106/metaindex.html>
- Outi Sisättö ja Anneli Ahtola: Palvelunlaatuksely 2005: Opinnäytteiden verkkojulkaiseminen - käynnistäminen ja arviointi. Bulletin - Tampereen yliopiston kirjaston verkkolehti 1/2006.
<http://www.uta.fi/laitokset/kirjasto/bulletiini/artikkelit/artikkeli18.shtml>
- SVEP-projektet. Samordning av den svenska högskolans elektroniska publicering.
<http://www.svep-projekt.se/>
- Tampereen yliopiston tutkielmat
<http://tutkielmat.uta.fi/>
- Terkko Document Server
<http://otto.terkko.helsinki.fi/reppu/>